

Vývoj statusové konzistence v České republice 1991-1999*

PETR MATĚJŮ**

MARTIN KREIDL**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Changes in Status Consistency in the Czech Republic 1991-1999

Abstract: The paper deals with the development of status consistency in the Czech Republic between 1991 and 1999. First, we describe the relationships between education, occupation and income during the post-communist transition. Our analysis describes the strengthening of the relations between basic stratification measures. The described status crystallisation may, according to our hypotheses, result from the increased rates of social mobility, from changes on the labour market and in the status attainment process, and finally from the increase in income inequalities. Attention is devoted to the influence of objective stratification scales on the subjective social status. We provide some evidence that the more consistent social status is the higher and clearer is the subjective social standing. We also explore the degree of status inconsistency in different sub-populations and conclude the analysis with some hypotheses regarding the relationship between status consistency and voting behaviour. It is shown that status inconsistency increases the odds of left voting in the Czech Republic. The concluding part of the paper raises some questions relating to the topic and suggests further tests.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 3: 269-292)

1. Základní pojmy a koncepty

Téma statusové konzistence¹ má ve výzkumu sociálních nerovností dlouhou teoretickou i metodologickou tradici. Nemáme na tomto místě v úmyslu kriticky hodnotit teorie statusové konzistence, ani nechceme navrhnout nové nástroje měření konzistence sociálního statusu. Náš cíl je skromnější. Chceme využít existujícího teoretického a metodologického aparátu pro analýzu konzistence sociálního statusu v transformující se české společnosti. Jakkoli se naše sociologie statusové konzistenci věnovala a mezi odbornými publikacemi nalezneme práce, které s tímto tématem více či méně úzce souvisí [viz např. Machonin et al. 1969; Machonin, Tuček et al. 1996; Matějů 1997; Řeháková a Vlachová 1995; Večerník 1998], aplikace některého z přístupů k analýze statusové inkonzistence, které ve světové sociologii sociální stratifikace zdomácněly, jsou spíše výjimkou. V této úvodní části se zaměříme především na tři okruhy problémů, které se s tématem statusové konzistence pojí. V první řadě ukážeme klasický teoretický a metodologický koncept, na

*) Práce na této stati byly podpořeny grantem „Mezinárodní program sociálního výzkumu“ od Grantové agentury České republiky (403/99/1129). Autoři děkují všem, kteří svými připomínkami přispěli ke konečné verzi stati, včetně anonymních recenzentů. Za případné chyby, nepřesnosti či omyly však samozřejmě nesou plnou odpovědnost autoři.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Dr., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, mateju@mbx.cesnet.cz

1) V sociologické literatuře bývají jako synonyma používány i výrazy statusová (in)kongruence a statusová krystalizace.

něž navazujeme. Dále se věnujeme výběru proměnných, které pro analýzu konzistence sociálního statusu použijeme, a konečně budeme prezentovat důvody, jež nás vedly ke srovnání vývoje statusové konzistence v české společnosti devadesátých let (v období 1991-1999).

Používání konceptu statusové inkonzistence začíná v sociologii ve čtyřicátých letech, kdy E. Benoit Smullyan s odkazem na Weberův koncept třídy, statusu a strany argumentoval, že pozice jedince na těchto jednotlivých stratifikačních škálách nemusí být shodná [Benoit Smullyan 1944]. Za širší popularizaci ale pojem statusové konzistence vděčí pozdějším pracím Gerharda Lenského [Lenski 1954, 1956]. I on, podobně jako Weber, vychází z představy mnohodimenzionálně, podle paralelních vertikál stratifikované společnosti. V první ze zmíněných studií pracoval Lenski se čtyřmi takovými vertikálními škálami: vzděláním, zaměstnáním, příjmem a etnickým původem. Inkonzistentním byl podle něj status takové domácnosti, v jejímž případě bylo vysoké postavení v některých dimenzích kombinováno s nízkým postavením z hlediska jiných dimenzí [Lenski 1954].

V abstraktní rovině (bez ohledu na výběr konkrétních proměnných) později Moshe Hartman navrhuje jako nejvýstižnější definici statusové konzistence následující: „entity sociálního systému S lze uspořádat k různými způsoby podle kritérií $r_1, r_2, \dots, r_k$, přičemž pozice na škále r je v rámci S (sociálně) ceněna. Člen S , který je ve stejné pozici podle hodnot všech k , má vyrovnaný (konzistentní) status, v opačném případě nevyrovnaný (inkonzistentní)“ [Hartman 1974: 707]. Zájem se tedy soustřeďuje na „vzorec vztahů mezi pozicemi, které člověk (na různých stratifikačních škálách) zaujímá“ [Mitchell 1964: 315; závorku vložili autoři], na vztahy, které, řečeno s Lenskim, tvoří nevertikální uspořádání škál sociálního statusu [Lenski 1954: 405].² Podle tohoto přístupu je postavení jedince ve společnosti určeno dvěma skutečnostmi: jednak pozicí ve vertikální hierarchii (čili tím, zda někdo patří spíše do jejích nižších nebo vyšších pater), a na druhé straně tím, v jakém souladu je jeho postavení například z hlediska vzdělání, povolání a příjmu (nevertikální dimenze). Stojí člověk stejně vysoko na všech sociálních žebříčcích, nebo jen na některých a na jiných se umísťuje hůře?

Lenski ukazuje, že jím zavedený koncept je užitečný při vysvětlení dosavadními přístupy nevysvětlených rozdílů v politickém jednání. Podle klasických modelů uplatňovaných ve Spojených státech pro objasnění vztahu sociálního postavení a politického jednání platilo, že volební podpora pro Demokratickou stranu klesá s tím, jak směřujeme po společenském žebříčku vzhůru. Lenski nicméně dodává, že na každé úrovni statusu je podpora demokratům ovlivněna i stupněm vykrystalizovanosti statusu. Lidé s vysokou statusovou konzistencí dávají své hlasy demokratům mnohem méně než lidé, jejichž sociální postavení je nekonzistentní [Lenski 1954]. Podobným způsobem uchopili téma statusové konzistence i další sociologové. Ukazovali například, že míra statusové konzistence je užitečným konceptem vysvětlení psychologických symptomů stresu, spokojenosti, sociability a různých forem politického chování [viz např. Broom a Jones 1970, 1977; Hornung 1977; Jackson 1962; Jackson a Curtis 1972; Lenski 1954, 1956, 1967; Rush 1967; Whitt 1983; Wilson 1979; Zucher a Wilson 1979].

²) V české sociologii byl použit pro obsahově stejný pojem název „vzorec sociálního statusu“ [Machonin et al. 1969].

Koncept konzistence sociálního statusu jako druhé dimenze sociálního postavení člověka ve společnosti nebyl zdaleka přijat jednoznačně. Kritika směřovala především ke zformování metodologického postupu, jež by spolehlivě oddělil hlavní efekty jednotlivých stratifikačních škál od efektů způsobených statusovou inkonzistencí. Základní otázku těchto kritik bychom mohli nejspíše shrnout takto: je přístup zkoumající statusovou konzistenci jakou druhou dimenzi sociálního postavení lidí skutečně sociologicky plodným, nebo se jedná o statistický artefakt? Podrobný rozbor všech nuancí zmíněné diskuse a přehled navržených přístupů sahá svým rozsahem mimo dosah tohoto textu [viz např. Blalock 1966, 1967a, 1967b; Lenski 1964; Mitchell 1964; Whitt 1983]. Důležitý pro nás na tomto místě je závěr, který ze sporů vyplynul. Sociologové se k tématu vrátili v duchu původního přístupu, který prosazoval Lenski. Vertikální a ne-vertikální dimenze stratifikace (konzistentní a inkonzistentní komponenta sociálního statusu) byly navrženy jako *dva vektory vymezující stratifikační prostor*, což je zřejmě nejpřijatelnější metodologická interpretace pozdější důležité stati Keitha Hopea [Hope 1975]. Toto pojetí statusové konzistence a inkonzistence bylo v minulosti aplikováno mnohokrát [Hornung 1977; Slomczynski 1995; Whitt 1983; Wilson 1979; Zucher a Wilson 1979] a vycházíme z něj i my při naší analýze.

Úplně jiná diskuse vztažená k pojmu statusová konzistence se zaměřila na to, jaké jsou relevantní sociální žebříčky, podle nichž je určeno sociální postavení lidí a které je tedy případně vhodné používat i v analýzách statusové (in)konzistence. Základní proměnné stratifikační triády vzdělání, povolání a příjmu jsou svým obsahem jasně zakotveny v ideálním modelu fungování trhu práce: kvalifikace každého jedince má odpovídat jeho pracovní pozici a ta by zase měla poskytovat odpovídající příjem [Kreckel 1992: 97]. Vytváří se tak vertikální sociální stratifikace, v níž jsou lidé odlišeni podle lidského kapitálu, jímž disponují, svého zaměstnání a příjmu. Je však jasné, že existují i jiné míry sociální nerovnosti, jež je možné pro operacionalizaci statusové inkonzistence použít. Připomeňme alespoň některé z nich: pohlaví, věk, rasa, národnost, náboženství, typ vzdělání, moc, životní styl a další dimenze bohatství, jež nejsou pevně svázány s příjmem [Covello a Bollen 1979; Hartman 1974; Lenski 1956; Machonin et al. 1969; Mitchell 1964]. Přesto zůstalo použití vzdělání, povolání a příjmu zřejmě nejběžnějším přístupem.

Široké analytické možnosti se otevřely v okamžiku, kdy výzkumníci přešli od národních aplikací ke srovnávacímu výzkumu, což umožnilo testovat celou řadu nových hypotéz. Původní analýzy zpravidla nepřekračovaly rámec jedné společnosti a často se omezovaly dokonce jen na určité geograficky vymezené komunity, jako v případě Lenského, jehož první stať pracovala s daty s detroitské metropolitní oblasti [Lenski 1954]. Přijetím srovnávacího přístupu však bylo možné porovnávat různé země právě z hlediska dosaženého stupně krystalizace statusových proměnných. Klasická otázka, jež v tomto kontextu zazněla, směřovala ke vztahu míry statusové konzistence a procesu industrializace v různých zemích. Teorie stratifikační konvergence k tomu říkají, že s postupnou industrializací a modernizací – díky širšímu uplatnění trhu – roste i míra statusové konzistence [např. Covello a Bollen 1979; Featherman a Hauser 1977].

Vyslovit jednoznačný a empiricky podložený závěr se v případě některých těchto hypotéz ukázalo jako poměrně složité. Zřejmě právě proto se v těchto souvislostech později vynořil i požadavek na srovnání vývoje míry statusové konzistence v rámci jedné společnosti v různých etapách jejího vývoje [Covello a Bollen 1979: 535-536]. Provedení takové srovnávací analýzy je záměrem této stati. Česká republika je podle našeho názoru pro takové zkoumání ideálním prostředím. Očekáváme totiž, že zde ve vztahu základních

stratifikačních proměnných dochází k zásadním změnám. V další části textu se tudíž zaměříme na možné důvody změn statusové konzistence v české společnosti devadesátých let.

2. Proč lze v současné ČR očekávat změny statusové (in)konzistence?

Sociologická teorie nabízí několik tezí, s jejichž pomocí lze na položenou otázku hledat odpověď. Nejde však jen o vysvětlení, proč se domníváme, že se bude v ČR devadesátých let měnit míra statusové (in)konzistence. Pokusíme se též odvodit, zda by mělo docházet spíše k jejímu nárůstu, nebo spíše k poklesu. Jinak řečeno, ptáme se, zda došlo v průběhu české transformace k užšímu propojení vazeb mezi vzděláním, povoláním a příjmem, nebo zda se naopak vztah těchto proměnných spíše rozvolňoval. Proměnu statusové konzistence očekáváme

- a) v souvislosti s nezbytnou sociální mobilitou transformačního období;
- b) s proměnnou procesů dosahování statusu;
- c) s odstraněním politické segmentace trhu práce;
- d) s nárůstem příjmových nerovností.

Je nepochybné, že existovaly nepřehlédnutelné rozdílnosti mezi sociálními strukturami reálného socialismu a západních společností [Connor 1979]. Slomczyński proto tvrdil, že přechod k moderní třídní struktuře vyžaduje poměrně zásadní sociální mobilitu, jež by tyto rozdíly postupně vyrovnala [Slomczyński 1995: 6-7]. Jeho závěr je vcelku pochopitelný a nepřekvapí nás asi, že ve všech zemích střední Evropy rok 1989 skutečně přinesl ve srovnání s „předrevolučním“ obdobím podstatný nárůst sociální mobility [Matějů 1998: 162-163]. Předpokládaný vztah této „transformační“ mobility k vývoji statusové inkonzistence je evidentní. V zásadě totiž každá sociální mobilita vede k proměně konzistence sociálního statusu. Jen velmi zřídka lze například očekávat, že se mobilní jedinec bude pohybovat po všech uvažovaných sociálních žebříčcích. Podobně nereálné by bylo očekávat shodu této mobility z hlediska směru, rychlosti a načasování. Pouze v případě splnění všech výše uvedených podmínek nebude mít sociální mobilita žádný dopad na statusovou konzistenci. Proto můžeme usuzovat, že se „statusový vzorec“ bude v důsledku nezbytné postkomunistické mobility vyvíjet. Ostatně tato zřejmá souvislost mezi sociální mobilitou a statusovou inkonzistencí byla při výzkumu statusové inkonzistence mnohokrát zmíněna a analyzována [Blalock 1967a; Hartman 1974; Hope 1975; Jackson a Curtis 1972; Mitchel 1964; Róbert 1990].

Druhá idea, která nás vede k očekávání proměn mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem, je spojena s proměnou procesů, které stojí za výsledným tvarem sociální struktury. Od dob zakladatelských prací na toto téma z pera Blaua a Duncana [1967] a Sewella a Hausera [1972; 1975] se pro tyto mechanismy vžil název *status attainment process*. Zatímco se podle této teorie stav v západních společnostech blížil ideálnímu modelu fungování pracovního trhu, vztahy mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem se v socialistických systémech utvářely odlišným způsobem [Kornai 1992]. Jednou ze socialistických odlišností byl nárůst disproporcí mezi vzděláním a povoláním (nevyužitá kvalifikace u politicky neloajálních na jedné straně a obsazování vysokých postů lidmi s nízkou odbornou, ale dostačující politickou kvalifikací [Machonin, Tuček et al. 1996: 47]). Nízká statusová konzistence se právě proto v mezinárodním srovnání ukázala být jedním z charakteristických rysů systémů státního socialismu [Slomczyński 1995].

Polistopadové změny znamenaly rovněž podstatnou změnu v postavení trhu práce. Rok 1989 znamenal cestu zpět od byrokratické správy k dominantnímu působení trhu [Slomczynski 1995]. Díky tomu se otevřela cesta k odstranění specifické socialistické segmentace trhu práce³ na základě politických kritérií [Slomczynski 1995: 10]. Jiří Večerník například uvádí, že „za minulého režimu měly politické faktory značný vliv na úroveň dosahované mzdy.“ [Večerník 1998: 52]. Nejen že ovlivňovaly přístup k vyššímu vzdělání, ale měly vliv i na výběr zaměstnání a především na možnost postupu v hierarchii řízení. V roce 1984 odhalil výzkum sociální struktury, že „funkce v KSČ vynášela mužům 14 % „přídavek“ ke mzdě oproti nestraníkům stejného věku a kvalifikace. V případě řadového členství ve vládnoucí straně činil tento „přídavek“ 10 %“ [Večerník 1998: 52].

Přijmeme-li tezi, že vztah mezi vzděláním a uplatněním na trhu práce je svého druhu měřítkem fungování zásluhových kritérií, potom na tomto místě můžeme vyslovit první předpověď ohledně vývoje konzistence sociálního statusu během postkomunistické éry. Předpokládáme, že „návrat k trhu“ bude vlastníky podniků a firem postupně nutit k uplatňování výkonových principů selekce a odměňování a k odstraňování jakýchkoli vnějškových měřítek. Konzistence různých hierarchií sociálního statusu, a především vazba mezi vzděláním, zaměstnáním a příjmem, by se v důsledku toho měla posilovat (tj. krystalizovat do vnitřně vyrovnanější podoby). Protože ale evidentně nebude tlak na pracovní výkon, efektivitu a přínos ve všech segmentech hospodářství stejně silný, nelze ani předpokládat, že bude proces statusové krystalizace probíhat stejnoměrně ve všech částech společnosti.⁴

Čtvrtým bodem, na jehož základě lze usuzovat na postupný nárůst konzistence sociálního statusu, je probíhající nárůst nerovností [Večerník 1996; 1998]. Socialistická sociální politika vedoucí k vysoké míře inkonzistence sociálního statusu podle Slomczynského vedla k poklesu globální nerovnosti: v aditivním indexu globálního statusu⁵ se inkonzistentní komponenty skládají do „průměrného“ výsledku. Socialistická perioda vývoje společnosti vedla nakonec k „masové regresi do středu žebříčku obecného statusu“ [Slomczynski 1995: 9].⁶ Co se ovšem stane v okamžiku, kdy se po pádu železné opony otevře i ve střední Evropě prostor pro nárůst nerovností?

Covello s Bollenem kladou v jedné části své analýzy důraz na možnou souvislost změřené statusové inkonzistence a variance některých statusových proměnných. Vyslovují v této souvislosti hypotézu, že neočekávaně nízká konzistence statusu v industriál-

³⁾ Pro přesné vymezení pojmu segmentace trhu práce viz například Sorensen a Kalleberg [1994].

⁴⁾ Je jasné, že míra statusové konzistence nemusí být ve všech sociálních skupinách identická. Hawkes et al. [1984] si například povšimli, že pod poměrně vysokou mírou statusové konzistence může být skryta skutečnost, že v některých subpopulacích je sociální postavení lidí velmi inkonzistentní.

⁵⁾ Slomczynski používá pojem globálního statusu ve stejném smyslu, jako např. Machonin et al. pracují se „syntetickým statusem“ [Machonin et al. 1969]. V zásadě je možné říci, že globální status pro každého jedince získáme součtem pozic na jednotlivých parciálních statusových škálách.

⁶⁾ Podobný efekt ale do jisté míry fungoval i v jiných společnostech. Hodge a Treiman si v šedesátých letech povšimli, že v americké společnosti zůstalo jen relativně málo těch, kdo mají konzistentní velmi vysoký nebo velmi nízký status a ostatní tvoří početné sociální vrstvy s inkonzistentním postavením [Hodge a Treiman 1968: 537].

ních společnostech může být způsobena nízkou variabilitou jedné ze statusových proměnných (konkrétně v jejich případě by jí mohlo být vzdělání). V tom případě by aplikované míry společné variance logicky musely být poměrně nízké [Covello a Bollen 1979: 534]. Socialistická společnost byla zasažena spíše nízkou variabilitou příjmů než vzdělání. V důsledku toho by pak ale nárůst příjmových nerovností mohl vést k růstu statusové konzistence,⁷ tj. k tomu, co jsme nazvali krystalizací statusových proměnných. Bezpochyby ale tato teze bude platná jen tehdy, bude-li růst nerovností probíhat více podle zásluhových než jakýchkoli jiných kritérií.

3. Možné důsledky rostoucí konzistence sociálního statusu

Doposud jsme při uvažování o sociálním postavení jednotlivce v rámci sociálních hierarchií brali v úvahu tři „objektivní“ sociální žebříčky: vzdělání, zaměstnání a příjem. Vyslovili jsme několik tvrzení, která podporují náš předpoklad, že se v české společnosti devadesátých let budou vazby mezi těmito různými proměnnými zpevňovat. Vyšší vzdělání bude stále důležitější pro snazší získání dobré pracovní pozice na trhu a jejím prostřednictvím i k vyššímu příjmu. V následujících odstavcích chceme ukázat, jak souvisí konzistence objektivních složek sociálního statusu se *subjektivním sebezařazením* člověka ve společnosti a jak se vyvíjí. Nakonec máme v úmyslu se zabývat vlivem statusové inkonzistence na politické postoje a volební chování.

Postavení ve společnosti má, kromě již zmíněných tzv. „objektivních“, i řadu jiných dimenzí. Jednou z bezpochyby důležitých dimenzí je subjektivní sociální status, tj. sebezařazení člověka na vertikální ose sociální diferenciacce. Otázka, kterou bychom se rádi zabývali, zní: Jaký je vztah objektivních dimenzí sociálního statusu a subjektivně vyjádřeným pocitem, kam člověk ve společnosti patří? Jen těžko lze očekávat, že se nejasný vztah mezi objektivními stratifikačními proměnnými bude výrazněji systematicky promítat do jejich subjektivního vnímání. Již první československá publikace věnující se sociální struktuře na možnou diskrepanci mezi sociálním sebezařazením a objektivními měřítky stratifikace poukázala a nabídla tři možná vysvětlení. Jedno z nich vysvětluje rozporné sebezařazení právě jako důsledek statusové inkonzistence [Machonin et al. 1969: 353; srv. též Hodge a Treiman 1968].⁸ Ani při zařazení subjektivní dimenze sociálního statusu do analýzy statusové konzistence nevybočí náš přístup za rámec klasických otázek. Potřeba zahrnutí subjektivního sociálního statusu je zřejmá přinejmenším dvacet roků [Zucher a Wilson 1979: 1260]. Protože se Zucherem a Wilsonem souhlasíme, budeme se nyní věnovat tomuto tématu.

Bude-li se ale soulad mezi stratifikačními proměnnými zvyšovat tak, jak předpokládáme, jaký to bude mít dopad na subjektivní vnímání sociálního statusu? Bezpochyby je v souladu s obecným očekáváním, že rostoucí konzistence „objektivních“ stránek sta-

7) Při aplikaci této hypotézy v jiných postkomunistických zemích je třeba jisté opatrnosti. Přestože Večerník uvádí, že nerovnosti od počátku devadesátých let v zemích střední a východní Evropy (konkrétně v České republice, Maďarsku a Polsku) rostly [Večerník 1998: 79], nebyl, jak ukazují jiné analýzy, tento růst pravidlem [viz Headey, Krause a Habich 1995], a proto je vždy třeba přihlížet ke konkrétním reáliím dané země.

8) Další dvě nabízená vysvětlení vycházejí z psychologických principů vyhýbání se extrémům a vlivu středostavovského charakteru společnosti a středostavovské ideologie [Machonin et al. 1969: 353]. Obě je možné považovat za relevantní, nicméně omezený prostor tohoto textu nás nutí k tomu, přenechat je dalším analýzám.

tusu bude doprovázena i jejich silnějším propojováním se subjektivním statutem. U jednotlivce, který dosahuje vysoké pozice v příjmové hierarchii a nízké ve vzdělanostní, lze jen těžko předpovědět, jaké bude jeho vlastní sociální sebezaražení. Jeho subjektivní status může být nízký, převáží-li u něj váha nedostatečného vzdělání, nebo naopak vysoký, který bude reflektovat jeho nadstandardní příjem. Spojí-li se ale v jiném případě odpovídající příjem se vzděláním, je velmi pravděpodobné, že dojde i k jejich úzké vazbě na subjektivní dimenzi sociálního statusu. Tvrdíme proto, že bude v průběhu transformace růst i soulad mezi objektivním a subjektivním sociálním statutem.

Ačkoli je velmi pravděpodobné, že komunističtí lídři nečetli a ani neznali Sorokina, jejich přístup ke vzdělávacímu systému svědčí o tom, že zřejmě podobně jako on pochopili rozhodující roli, jakou zpravidla ve formování sociální struktury hraje školství a vzdělávání. Právě Sorokin totiž jako zřejmě první ze sociologů upozorňoval na jejich klíčovou roli coby klíčového kanálu vertikální mobility, selekce a distribuce jedinců do sociálních vrstev [Sorokin 1927].

Přinejmenším dva způsoby, kterými komunistický režim do školství zasahoval, jsou pro nás na tomto místě relevantní. Zaprvé je to komunistické navršení bariér, které měly některým lidem zabránit v přístupu ke vzdělávání, za druhé je to poúnorové (1948) formování politicky určených privilegií, jež ve studiu favorizovala určité jednotlivce. Oba tyto procesy vryly těžko smazatelnou charakteristiku do procesů vzdělanostní mobility, kterou nelze odstranit v průběhu několika málo let. Lze však předpokládat, že vývoj bude směřovat k situaci, kdy děti budou zpravidla dosahovat vzdělání odpovídající jejich schopnostem a vzdělanostním aspiracím, a že prosazování tohoto principu povede k růstu vzestupné vzdělanostní mobility. Paralelně s tím lze očekávat posilování sociální funkce vzdělávání tak, jak o tom mluvil Sorokin.

Doplňkem k výše zmíněné proměně kritérií dostupnosti a úspěšnosti studia bude pravděpodobně i vliv, který budou mít kompetence spojené se vzděláváním na trhu práce. Zatím se zdá, že polistopadové reformy otevřely cestu ke vzrůstající finanční návratnosti vzdělání [Večerník 1998: 49-50]. Zlepšující se společenská pozice vzdělaných lidí (jak z hlediska prestiže zaměstnání, tak z hlediska příjmu) může mít výrazný dopad i na vnímání úlohy vzdělání v životě a na obecně přijímaný koncept úspěchu. Vede zřejmě jen krátká cesta od vypočítaného faktu, že vzdělání lidé jsou na tom zpravidla lépe, k uznání důležitosti vzdělávání pro životní úspěch. Jak dlouho ale může z tohoto hlediska trvat přechod ze společnosti, kde vzdělání mělo jen nepatrný vliv na prestiž povolání i výši odměny [Matějů 1986] ke standardu západních společností?

Základní otázka, na kterou je třeba nalézt uspokojivou odpověď, však zní, zda sociálně-ekonomický status u nás procházel očekávanou vnitřní krystalizací. Odpověď na tuto otázku totiž míří k obecnějšímu a podstatnějšímu problému transformace, jímž je nepochybně problém zpevňování páteře, okolo které se postupně formuje sociální struktura svobodné demokratické společnosti s tržní ekonomikou. Odpovědět na tuto otázku je proto hlavním cílem této stati. S ohledem na význam, který přikládáme subjektivním dimenzím sociální stratifikace a politickým hodnotám a postojům, se dotkneme i naznačených souvislostí mezi objektivním sociálně-ekonomickým statutem a subjektivním (percipovaným) statutem a volebním jednáním.

4. Data, proměnné a použité metody

Data, která v této kapitole podrobujeme analýze, pocházejí ze čtyř šetření: Sociální spravedlnost 1991, Sociální spravedlnost 1995, Pracovní orientace (ISSP 1997) a Sociální nerovnosti a spravedlnost (ISSP 1999).⁹

Pro analýzy byly vybrány následující proměnné: nejvyšší dosažené vzdělání respondenta (EDUC) v klasifikaci na pět stupňů (vymezení kategorií je uvedeno v tabulce 2), mezinárodní index sociálně-ekonomického statusu zaměstnání (ISEI),¹⁰ který navrhli Ganzeboom, DeGraaf, Treiman [1992], čistý měsíční příjem respondenta ze všech typů ekonomické aktivity (INCOME), subjektivní sociální status zjišťovaný sebezařazením respondenta na desetibodové škále (SUBSTAT)¹¹ a sebezařazení na škále levice-pravice (POLOR).¹² Základní deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných jsou uvedeny v tabulkách 1 a 2.

Tabulka 1. Deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných – ekonomicky aktivní osoby

Proměnná	1991		1995		1997		1999	
	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.	Průměr	St.odch.
EDUC	3,24	1,53	3,43	1,52	3,42	1,51	4,61	1,73
ISEI	44,85	15,85	43,97	15,36	45,56	14,53	44,08	15,45
INCOME	2 984	1 442	6 908	3 948	9 154	7 783	10 463	6 563
SUBSTAT	4,77	1,45	5,13	1,61	4,83	1,76	5,94	1,54
POLOR	6,19	1,98	6,07	1,89	5,97	1,96	5,82	1,92

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, ISSP 1999

⁹) Informace o výzkumech, sběru dat, velikosti souboru apod. jsou uvedeny v příloze 1. Podrobnější informace o datových souborech jsou dostupné v Archivu dat ze sociologických výzkumů (<http://archiv.soc.cas.cz>).

¹⁰) Někteří autoři dávají přednost jiným konceptům klasifikace zaměstnání. Machonin et al. [1969], Machonin, Tuček et al. [1996] používají například indexy složitosti práce apod. My se však chceme držet mezinárodně platných škál, protože bychom považovali za přirozené, aby po této naší práci následovaly další, jež by obrátily pozornost od vývoje v ČR k mezinárodnímu srovnání. V tom případě by použití jakékoli národně specifické klasifikace zaměstnanecké hierarchie bylo jen obtížně překročitelnou překážkou. Ostatně autoři první ze zmíněných publikací si byli arbitrárnosti jimi vytvořených škál dobře vědomi [Machonin et al. 1969: zejm. 63-64, 93 an.]. Mezinárodní index ISEI byl konstruován tak, aby ve srovnávacím výzkumu podobnou metodologickou arbitrárnost pokud možno eliminoval.

¹¹) Otázka byla ve všech třech výzkumech položena obdobným způsobem: *V naší společnosti jsou skupiny, kterým je přisuzováno vysoké sociální postavení, a naopak skupiny s nízkým sociálním postavením. Když přemýšlíte o sobě, kam byste se ve srovnání s ostatními lidmi v této zemi umístil(a) na následující stupnici, jejíž horní okénko představuje nejvyšší sociální postavení a spodní okénko naopak představuje nejnižší sociální postavení?*

¹²) Otázka je vždy položena stejně: *V politice se často užívají pojmy „levice“ a „pravice“. Kam byste se sám(a) zařadil(a)?* Respondentovi je po položení otázky předán dotazník a je požádán, aby křížkem označil čtvereček na desetibodové horizontální škále, který odpovídá jeho postavení na ose levice (1)-pravice (10).

Tabulka 2. Distribuce vzdělání – ekonomicky aktivní osoby

Nejvyšší dosažené vzdělání	1991	1995	1997	1999
Základní	8,8	6,4	8,3	7,6
Vyučen bez maturity	42,6	38,4	39,4	41,0
Střední s maturitou	29,9	35,5	34,4	37,1
Nástavba, nedokončená VŠ	5,7	4,8	2,4	1,8
Vysokoškolské	12,9	14,9	15,6	12,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
N	441	670	506	939

Pramen: 1991 a 1995 Sociální spravedlnost, 1997 ISSP 1997, 1999

Analýza statusové konzistence byla v zájmu možné srovnatelnosti výsledků, ke kterým dospěli jiní autoři [Covello a Bollen 1979, Slomczynski 1995], provedena nejprve pomocí explorační faktorové analýzy (metoda hlavních komponent). Ve druhém kroku analýzy, který si kladl za cíl proniknout hlouběji do vzájemných souvislostí latentních proměnných, byla použita metoda strukturního modelování (LISREL).

5. Výsledky analýzy

5.1. Krystalizace sociálně-ekonomického statusu v období transformace

Již deskriptivní charakteristiky vstupních proměnných (tabulky 1 a 2) naznačují, že hlavní tendenci, která mohla nést změny v sociálně-ekonomickém statusu, byl růst příjmových nerovností. U všech ostatních charakteristik sociálního status totiž ve sledovaném období osmi let došlo jen k nepatrným změnám. U příjmu naopak došlo nejen k růstu jeho průměrné úrovně (jehož skutečný efekt byl však podstatně redukován inflací), ale zejména ke zřetelnému nárůstu diferenciaci. V roce 1991 činil variační koeficient průměrného čistého příjmu 48 %, v roce 1995 to bylo již 58 %, v roce 1997 variační koeficient dosáhl 85 %. Určitý pokles tohoto koeficientu v posledních dvou letech (v roce 1999 byl jen 63 %) je podle našeho názoru způsoben mimo jiné i tím, že stále méně lidí ve vyšších příjmových skupinách je ochotno své příjmy uvádět či přiznávat jejich skutečnou výši. To samozřejmě zmenšuje celkovou varianci uváděných příjmů.

Posilování vazeb jednotlivých charakteristik na příjem je patrné již z pohledu na korelační koeficienty (tabulka 3). O téměř 80 % vyrostla korelace mezi vzděláním a příjmem a na téměř trojnásobek vzrostla korelace mezi příjmem a indexem sociálně-ekonomického statusu zaměstnání. Posilovala se ale i vazba mezi vzděláním a zaměstnáním: korelace mezi vzděláním a indexem sociálně-ekonomického statusu zaměstnání vzrostla z 0,679 na 0,707. Korelace naznačují ještě jednu věc: posilování vazeb mezi statusotvornými proměnnými mělo větší intenzitu v prvním období (1991-1995) než ve druhém (1995-1997) nebo třetím (1997-1999). Těžko lze zatím říci, zda menší dynamiku změny po roce 1995 lze připsat na vrub celkového zpomalení transformačních změn, či zda šlo o prostý fakt, že změny, ke kterým došlo v prvním období, již dosáhly hodnot, od kterých přechází revoluční křivka změn zákonitě v méně strmou křivku evoluční.

Změny v konzistenci sociálně-ekonomického statusu jsou v komplexnější podobě zachyceny v tabulce 4. Explorační faktorová analýza (metoda hlavních komponent) byla na tuto úlohu použita již několikrát [viz např. Covello a Bollen 1979 nebo Slomczynski 1995], přičemž úvaha, která stojí za aplikací této metody na analýzu statusové konzistence, je poměrně jednoduchá. Vychází se z toho, že první dominantní faktor tvořený třemi

statusotvornými proměnnými (vzdělání, zaměstnání, příjem) reprezentuje *konzistentní* komponentu sociálně-ekonomického statusu (v tabulce 4 reprezentovanou faktorem nazvaným SES-CON), druhý faktor pak představuje jeho *inkonzistentní* komponentu (SES-INC). Předpokládá se přitom, že podíly variance vyčerpané takto definovanými faktory poskytují elementární informaci o tom, jaký je poměr mezi konzistentní a inkonzistentní komponentou sociálně-ekonomického statusu.

Tabulka 3. Korelační matice – Pearsonovy korelační koeficienty

	EDUC	ISEI	1991 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,679*	1,000			
INCOME	0,191*	0,123*	1,000		
SUBSTAT	0,247*	0,215*	0,189*	1,000	
POLOR	0,004	0,010	0,086	0,095	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1995 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,723*	1,000			
INCOME	0,305*	0,259*	1,000		
SUBSTAT	0,415*	0,347*	0,389*	1,000	
POLOR	0,188*	0,191*	0,209*	0,238*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1997 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,728*	1,000			
INCOME	0,320*	0,306*	1,000		
SUBSTAT	0,368*	0,354*	0,326*	1,000	
POLOR	0,125*	0,137*	0,082*	0,163*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

	EDUC	ISEI	1999 INCOME	SUBSTAT	POLOR
EDUC	1,000				
ISEI	0,707*	1,000			
INCOME	0,339*	0,354*	1,000		
SUBSTAT	0,332*	0,309*	0,319*	1,000	
POLOR	0,199*	0,220*	0,214*	0,259*	1,000

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

Horní polovina tabulky 4 (výsledky před rotací) nabízí zajímavý pohled na vývoj obou těchto komponent sociálně-ekonomického statusu v České republice v období transformace. Předně je zřejmé, že konzistentní komponenta (SES-CON) postupně měnila svůj obsah, resp. krystalizovala do vnitřně vyrovnanější podoby. Z výsledků v roce 1991 je patrné, že v tomto faktoru dominovalo vzdělání a index sociálně-ekonomického statusu

Tabulka 4. Faktorová analýza sociálně ekonomického statusu – ekonomicky aktivní osoby
Metoda hlavních komponent, šikmá rotace metodou OBLIMIN

	1991		1995		1997		1999	
	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC	SES-CON	SES-INC
Vyčerpaná variance (v %)	57,2	31,7	63,0	27,8	65,1	26,1	65,4	24,7
<i>Faktorové zátěže před rotací</i>								
EDUC	0,901	-0,136	0,899	-0,223	0,896	-0,249	0,879	-0,280
ISEI	0,878	-0,262	0,884	-0,289	0,887	-0,289	0,879	-0,279
INCOME	0,383	0,922	0,545	0,837	0,602	0,798	0,643	0,765
<i>Faktorové zátěže po šikmé rotaci</i>								
EDUC	0,897	0,067	0,915	0,037	0,923	0,023	0,924	-0,001
ISEI	0,925	-0,061	0,940	-0,034	0,941	-0,021	0,923	0,001
INCOME	0,001	0,998	0,008	0,999	0,000	0,999	0,000	0,999
Korelace mezi faktory (po rotaci)	0,153		0,291		0,345		0,381	

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Proměnné: EDUC: Dosažené vzdělání (6 stupňů)

ISEI: Mezinárodní index sociálně ekonomického statusu zaměstnání

INCOME: Čistý osobní příjem z ekonomických aktivit

SES-CON: Konzistentní komponenta sociálně ekonomického statusu (po rotaci „statusová“ dimenze SES)

SES-INC: Inkonzistentní komponenta sociálně ekonomického statusu (po rotaci „příjmová“ dimenze SES)

zaměstnání,¹³ zatímco váha příjmu byla výrazně slabší. Do roku 1995 podstatně stoupla váha příjmu v tomto faktoru (z 0,383 v roce 1991 na 0,545 v roce 1995) a tento trend pokračoval i později (růst na 0,602 v roce 1997 a na 0,643 v roce 1999). Je tedy logické, že konzistentní komponenta sociálně-ekonomického statusu musela získávat postupně na síle a inkonzistentní zákonitě musela slábnout. Data ukazují, že tomu tak opravdu bylo. V roce 1991 byl poměr těchto dvou komponent vyjádřený procenty vyčerpané variance 57/32, v roce 1995 63/28, v roce 1997 již 65/26 a v roce 1999 65/25. Jednoznačně tedy platí, že konzistentní komponenta sociálně-ekonomického statusu postupně sílila, zatímco inkonzistentní slábla.

K podobnému závěru dospějeme na základě studia rotovaného faktorového řešení, jehož předností je možnost ukázat měnící se roli příjmu jako hlavního nositele změn v konzistenci sociálně-ekonomického statusu. V rotovaném řešení první faktor (SES-CON) představuje *sociální* dimenzi sociálně-ekonomického statusu (dominantní faktorové zátěže dostává od vzdělání a zaměstnání), zatímco druhý faktor (SES-INC) reprezentuje jeho ekonomickou (příjmovou) dimenzi. Relevantní informaci v tomto případě je korelace mezi těmito dvěma faktory. Výsledky v posledním řádku tabulky přesvědčivě ukazují růst vnitřní konzistence sociálně-ekonomického statusu, neboť tato korelace soustavně stoupala (z 0,153 v roce 1991 přes 0,291 v roce 1995 a 0,345 v roce 1997 až na 0,381 v roce 1999).

Druhá otázka, kterou jsme si v úvodu položili, se týkala širšího pojetí konzistence sociálně-ekonomického statusu, ke kterému podle našeho názoru patří i jeho *subjektivní* dimenze. Koncept subjektivní dimenze sociálně-ekonomického statusu může být pocho-pitelně operacionalizován různými způsoby. Volba poměrně jednoduchého ukazatele v podobě sebezařazení respondenta na desetibodové škále sociálního statusu (SUBSTAT) vyplynula jednak z pravidelného opakování této otázky v téměř všech výzkumech, které jsme po roce 1989 uskutečnili, jednak z faktu, že se jedná o koncept, který má k pojetí sociálního statusu velmi blízko. Snaha včlenit tuto proměnnou do analýzy, vedla ke konstrukci jednoduchého strukturního modelu (diagram 1).

Tento model vychází z cíle zjistit vývoj vazeb mezi sociální (SOC) a ekonomickou (ECO) dimenzí objektivního sociálního statusu a zjistit, jak se proměňuje působení těchto dvou dimenzí objektivního statusu na subjektivní status. Jinými slovy: model měl za cíl ukázat, zda kromě krystalizace objektivního statusu u nás probíhá i krystalizace vztahů mezi objektivní a subjektivní dimenzí sociální stratifikace. Navržený model byl testován pomocí programu LISREL, a to formou takzvané simultánní analýzy na více souborech (*multisample analysis*). S ohledem na rozložení proměnných jako vstup sloužily Pearsonovy korelační koeficienty, které byly pro všechny čtyři roky vypočtené na ekonomicky aktivních populacích.¹⁴

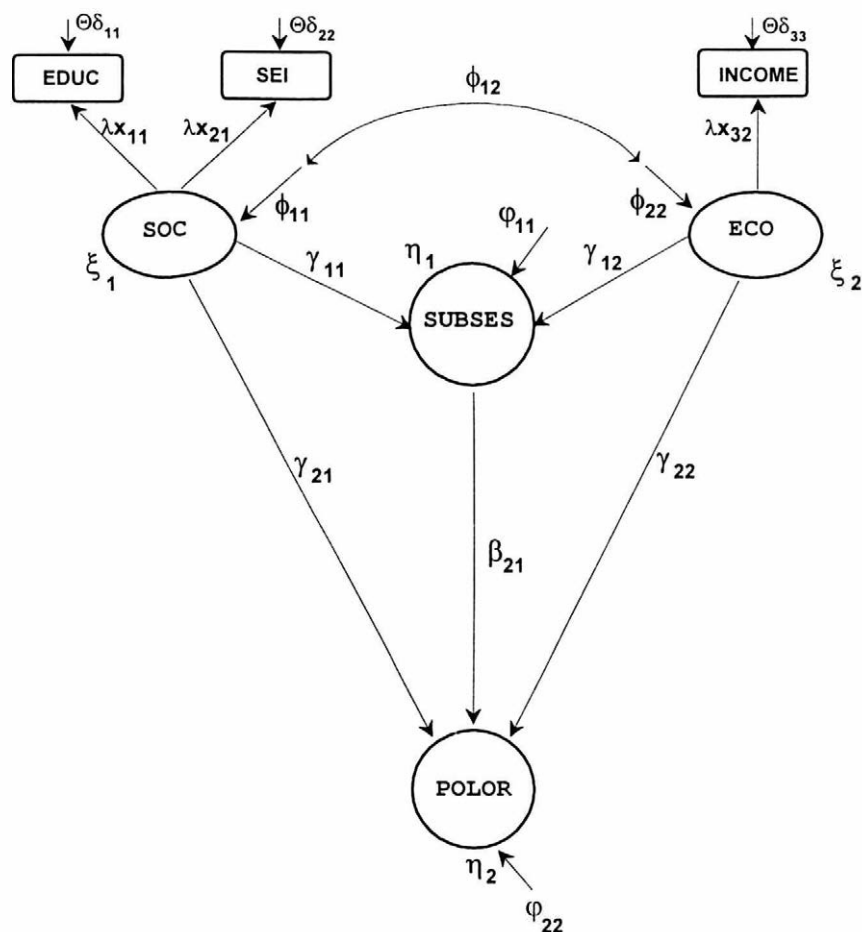
Statistiky věrohodnosti modelu (tabulka 5) ukázaly, že model jako celek platí, a jeho jednotlivé parametry tedy mohou být interpretovány. Parametry modelu jsou uvedeny v tabulce 6. Modely měření pro dvě dimenze sociálně-ekonomického statusu (SOC, ECO) potvrzují zjištění z explorační faktorové analýzy: sociální dimenze statusu krystali-

¹³ Zde je na místě upozornit, že výsledky faktorové analýzy se nijak výrazně nezměnily, byla-li místo proměnné ISEI použita prestiž povolání.

¹⁴ Vstupní korelační matice jsou uvedeny v tabulce 3, zadání pro program LISREL je dostupné na vyžádání u autorů textu, popřípadě v dřívější verzi tohoto textu [Matějů a Kreidl 1998].

zovala do vyváženější podoby (vyrovnával se poměr mezi faktorovými zátěžemi od EDUC a ISEI) a propojení mezi sociální (SOC) a ekonomickou dimenzí (ECO) se prohlubovalo (parametr ϕ_{12} pro vztah mezi SOC a ECO vzrostl z hodnoty 0,20 (1991) na 0,32 (1999). Z tohoto hlediska tedy model potvrdil závěry, ke kterým dospěla explorační faktorová analýza.

Diagram 1. Model vztahů mezi hlavními dimenzemi sociálně ekonomického statusu

Druhá část modelu (strukturní část) odкрývá další vazby, zejména pak vliv jednotlivých dimenzí objektivního sociálně-ekonomického statusu (SOC, ECO) na jeho subjektivní dimenzi (SUBSTAT). Podstatná informace, která svým způsobem přímo odpovídá na položenou otázku, je obsažena v předposledním řádku tabulky 6, který na základě strukturních rovnic udává hodnoty koeficientu determinace subjektivního sociálního statusu. Zatímco v prvním období (1991-1995) se subjektivní sociální status velmi výrazně připojil k objektivnímu statusu (hodnota R^2 pro SUBSES vzrostla na trojnásobek z 0,09 na 0,27), další období (1995-1997) přineslo spíše změnu opačným směrem – subjektivní

status se začal od objektivního opět odpoutávat (změna z 0,27 na 0,21). Mezi lety 1997-1999 se koeficient determinace proměnné SUBSTAT již neměnil.

Tabulka 5. Statistiky věrohodnosti modelu – simultánní analýza na více výběrech

	1991	1995	1997	1999
N (počet analyzovaných případů)	411	573	506	980
Df (stupně volnosti)		12		
χ^2 (poměr věrohodnosti)			5,83	
p (hladina významnosti)			0,92	
RMR (průměrný čtverec residua)			0,0063	
GFI (index věrohodnosti modelu)			1,00	

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka 7. Korelace odhadnuté z modelu. Simultánní analýza na více výběrech – standardizované řešení s vlastní metrikou

Korelace	1991	1995	1997	1999
SOC ↔ ECO	0,20	0,33	0,37	0,41
SOC ↔ SUBSES	0,27	0,45	0,42	0,38
ECO ↔ SUBSES	0,19	0,39	0,33	0,32
SOC ↔ POLOR	0,01	0,21	0,15	0,25
ECO ↔ POLOR	0,09	0,21	0,08	0,21
SUBSES ↔ POLOR	0,10	0,24	0,16	0,26

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka 8. Celkové efekty. Simultánní analýza – přímé odhady LISREL

Celkový efekt	1991	1995	1997	1999
SOC → SUBSES	0,24*	0,36*	0,34*	0,30*
ECO → SUBSES	0,14*	0,27*	0,20*	0,20*
SOC → POLOR	-0,01	0,16*	0,14*	0,14*
ECO → POLOR	0,09	0,16*	0,03	0,13*
SUBSES → POLOR	0,09	0,14*	0,12*	0,17*

*) Statisticky významný koeficient na hladině $\alpha = 0,05$

Zdroj: Sociální spravedlnost 1991 a 1995, ISSP 1997, 1999

Tabulka celkových efektů (tabulka 8) ukazuje, jak se na vysvětlení subjektivního statusu podílely jeho jednotlivé dimenze: ekonomická a sociální. Zatímco v prvním období (do roku 1995) se výrazně proměnil jak efekt sociální dimenze statusu (růst z 0,24 na 0,36), tak efekt jeho ekonomické dimenze (růst z 0,14 na 0,27), dimenze statusu, v následujícím období došlo nejprve k výraznému poklesu vlivu ekonomické dimenze statusu na subjektivní status (pokles z 0,27 na 0,20 v letech 1995-1997) a následně se oslabil i vliv sociální dimenze (pokles z 0,34 na 0,30 v letech 1997-1999).

Tabulka 6. Parametry modelu. Simultánní analýza na více výběrech, standardizované řešení se společnou metrikou

Efekt	1991		1995		1997		1999	
	Parametr	T	Parametr	T	Parametr	T	Parametr	T
<i>A. Sociálně ekonomický status</i>								
$\lambda_{x_{11}}$ SOC -> EDUC	0,93	11,53	0,92	20,61	0,87	18,83	0,84	25
$\lambda_{x_{21}}$ SOC -> ISEI	0,73	10,42	0,79	17,91	0,84	18,18	0,84	25,14
$\lambda_{x_{32}}$ ECO -> INCOME	1,00	@	1,00	@	1,00	@	1,00	@
φ_{12} SOC <-> ECO	0,20	3,89	0,33	8,36	0,37	9,08	0,32	14,33
<i>B. Strukturní model</i>								
γ_{11} SOC -> SUBSES	0,24	4,52	0,36	8,33	0,34	7,11	0,30	8,26
γ_{21} SOC -> POLOR	-0,03	-0,61	0,11	2,19	0,10	1,75	0,14	3,61
γ_{12} ECO -> SUBSES	0,14	2,88	0,27	6,89	0,20	4,50	0,20	5,93
γ_{22} ECO -> POLOR	0,08	1,50	0,12	2,64	0,01	0,13	0,10	2,91
β_{21} SUBSES -> POLOR	0,09	1,74	0,14	3,03	0,12	2,40	0,17	5,11
<i>C. Koeficienty determinace</i>								
R^2 SUBSES	0,09		0,27		0,21		0,21	
R^2 POLOR	0,01		0,08		0,03		0,03	

@ Fixovaný parametr

Co tyto výsledky naznačují? S největší pravděpodobností to, že růst příjmové diferenciace před rokem 1995 působil v kontextu celkového zpevňování vazeb uvnitř sociálního statusu, a přispíval tak i k většímu vzájemnému připoutávání objektivní a subjektivní dimenze sociálního statusu. Po roce 1995 však lze poměrně velký růst příjmové diferenciace, o kterém svědčí údaje uvedené v tabulce 1, připsat spíše na vrub růstu příjmů pouze na špičce příjmové hierarchie, což je proces, který má na zpevňování konzistence objektivní a subjektivní dimenze sociálního statusu poměrně malý vliv.

Uvedený model obsahuje ještě proměnnou POLOR, která reprezentuje deklarovanou politickou orientaci, běžně zjišťovanou jako sebezařazení na ose „levice-pravice“. Parametry modelu naznačují, že politická orientace se formuje pod vlivem objektivního i subjektivního statusu, tj. subjektivní status podle očekávání hraje do určité míry zprostředkující roli. Pokud jde o vývoj v uplynulých letech, vliv objektivního statusu na politické orientace nejprve stoupl a posléze opět mírně poklesl (viz údaje v posledním řádku tabulky 6). To platí zejména o jeho ekonomické dimenzi (ECO), jejíž vliv po počátečním poměrně zřetelném posílení v následujících letech kolísal (tabulky 7, 8). Náhlý pokles a následný nárůst celkového efektu ekonomické dimenze statusu (ECO) na politické preference (POLOR) však může být důsledkem rozkolísání politické scény událostmi roku 1997 a nemusí být bezprostředně způsoben vývojem sociální struktury.

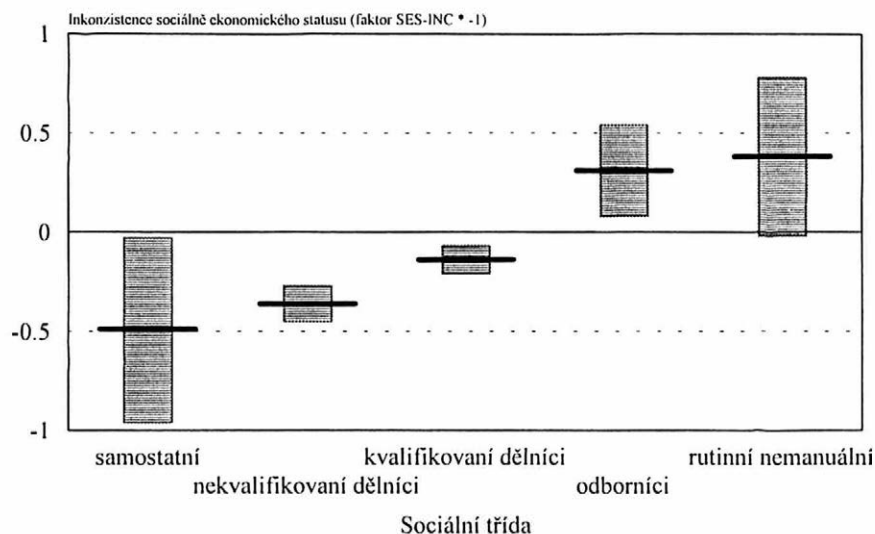
5.2. Inkonzistence sociálně-ekonomického statusu a její důsledky

Předchozí analýza prokázala, že inkonzistence sociálně-ekonomického statusu u nás po roce 1989 trvale klesala. Tento jistě pozitivní trend by neměl zakrýt skutečnost, že statusová inkonzistence jako jev u nás, stejně jako v jiných zemích, existuje a nepochybně nebude Česká republika výjimkou ani v jejím působení na psychiku lidí, na jejich postoje ke společnosti i na volební rozhodování. Proto stojí za to se podívat, ve kterých skupinách se statusová inkonzistence vyskytuje zvláště často a zda má skutečně vliv na politické postoje a chování. Analýza, jejíž výsledky budeme na dalších stránkách stručně prezentovat, byla provedena na datech z roku 1997.

Explorační faktorová analýza identifikovala faktor reprezentující inkonzistentní komponentu sociálně-ekonomického statusu (SES-INC), jehož nerotovanou variantu lze vzít jako východisko pro analýzu výskytu inkonzistence sociálně-ekonomického statusu a jejich důsledků. V první řadě, pro srozumitelnost výsledků, byl tento faktor „obrácen“, tj. jeho vyšší hodnoty znamenají napětí mezi vyšším vzděláním a ISEI na jedné straně a nízkým příjmem na straně druhé. Takto vznikla proměnná INCO a její kategorizovaná verze INCO3, jejíž kategorie byly definovány pomocí intervalů směrodatné odchylky tohoto faktoru (jedna směrodatná odchylka okolo průměru představuje střed, nižší a vyšší hodnoty představují nízkou, resp. vysokou inkonzistenci). Podobně byly vytvořeny kategorie proměnné ISEI3 pro index sociálně-ekonomického statusu.

Není jistě žádným velkým objevem, že výskyt inkonzistence sociálně-ekonomického statusu roste se sociálně-ekonomickým statusem zaměstnání. Zatímco na nižších stupních zaměstnanecké hierarchie (ISEI3 = 1) byla zjištěna necelá dvě procenta lidí s vysokým stupněm inkonzistence, uprostřed statusové škály (ISEI3 = 2) již 22 % a v nejvyšší skupině (ISEI3 = 3) již 61 %. Grafy 1 a 2 přehledně ukazují, kde jsou v naší společnosti těžiště inkonzistence sociálně-ekonomického statusu. Z hlediska sociálních tříd vedou rutinní nemanuální pracovníci (v podstatě úředníci a různí provozní pracovníci) a odborníci. Pokud jde o různé sektory, zřetelně největší výskyt inkonzistence nalézáme ve veřejném sektoru a ve státních podnicích.

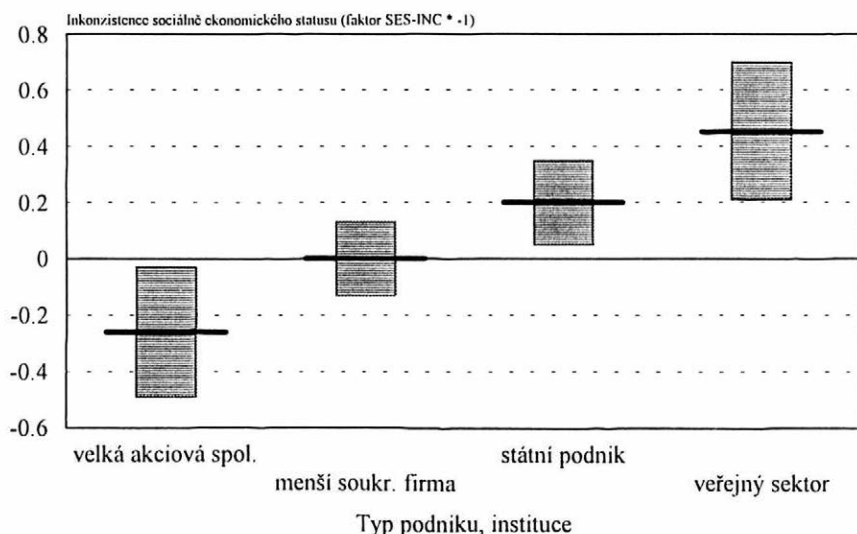
Graf 1. Hodnoty inkonzistentní dimenze sociálně ekonomického statusu v hlavních sociálních třídách (průměry a 95 % intervaly spolehlivosti)

inc_cgp.pr4

Zdroj: ISSP 1997

Graf 2. Hodnoty inkonzistentní dimenze sociálně ekonomického statusu v hlavních typech podniků (průměry a 95 % intervaly spolehlivosti)

inc_cgp.pr4

Zdroj: ISSP 1997

Pokud jde o důsledky statusové inkonzistence, lze na základě provedených analýz konstatovat, že jsou v souladu s vyslovenými očekáváními. Předně se ukazuje, že velká statu-

sová inkonzistence brání sebezařazení jedince na vyšší stupně sociální hierarchie, kam se však bez větších problémů zařazují jedinci se stejným indexem statusu zaměstnání, u nichž však byla zjištěna nízká statusová inkonzistence. Jako příklad lze uvést jedince v nejvyšší skupině objektivního statusu (ISEI3 = 3). Ti z nich, u nichž byla zjištěna nízká inkonzistence sociálně-ekonomického statusu (INCO3 = 1), dosáhli průměrné hodnoty subjektivního statusu (SUBSTAT) 6,5, zatímco lidé, u nichž byla inkonzistence vysoká (INCO3 = 3), dosáhli statisticky významně nižší průměrné hodnoty subjektivního statusu (5,1).¹⁵

Působí-li statusová inkonzistence na sociální sebezařazení, lze očekávat, že bude mít značný vliv i na politické postoje a volební rozhodování. I tento předpoklad byl výsledky analýz potvrzen. V čistě deskriptivní poloze lze uvést, že s růstem inkonzistence sociálně-ekonomického statusu se posiluje sklon volit některou z levicových stran (ČSSD, KSČM), a to zejména ve vyšších statusových skupinách. V nejvyšší statusové skupině (ISEI3 = 3) bylo například v roce 1997 rozhodnuto volit levič v průměru 45 % dotázaných, avšak uvnitř této skupiny byly velké rozdíly podle stupně statusové inkonzistence: při nízké inkonzistenci (INCO3 = 1) by levič volilo jen 25 % dotázaných, při střední inkonzistenci již 40 % a při vysoké inkonzistenci (INCO3 = 3) dokonce 51 %.

Prokázat souvislost mezi statusovou inkonzistencí a sklonem volit levič nebylo tudíž obtížné. Výsledky logistické regrese proměnné LEV (1 = volil by jednu z levicových stran, 0 = volil by jinou stranu) jsou uvedeny v tabulce 9. Model I, který má význam jen jako tzv. „základní model“ (*baseline model*) v podstatě jen kvantifikuje předpoklad, že s vyšším sociálním statusem významně klesá ochota volit levič. O to zajímavější je přechod k modelu II. Přidáním kategorizované proměnné reprezentující míru inkonzistence sociálně-ekonomického statusu (INCO3) se vliv sociálního statusu nesnižuje, ale naopak zvyšuje. Statusová inkonzistence přitom má na sklon volit levič zřetelný a statisticky významný vliv i po kontrole vlivu statusu. Při stejném statusu má jedinec spadající do nejvyšší kategorie statusové inkonzistence 2,6 krát větší šanci volit levič spíše než jiné strany, zatímco ve střední kategorii inkonzistence pouze 1,6 krát. Jedinec stejného statusu s nejnižší úrovní inkonzistence bude naopak volit levič s poměrně malou pravděpodobností (0,382).

Tabulka 9. Logistická regrese vlivu sociálně ekonomického statusu (ISEI) a statusové inkonzistence (INCO3) na sklon volit levič (ČSSD, KSČM) v roce 1997

	Model I			Model II		
	B	Wald ²	Exp(B)	B	Wald	Exp(B)
Sociální status ISEI	-0,024*	6,7	0,976	-0,034*	9,2	0,966
Inkonzistence					4,2	
INCO3 = 1				-0,852*	4,2	0,382
INCO3 = 2				0,474	1,7	1,608
INCO3 = 3				0,961	4,2	2,614
Konstanta	1,149	7,8		1,542	9,7	

¹⁵⁾ Zde je na místě připomenout, že subjektivní status byl měřen na desetibodové škále 1-10, při průměru 4,7. Průměr ve skupině ISEI3 byl 5,5. Rozdíly mezi průměry v kategoriích proměnné INCO3 v rámci této skupiny jsou statisticky významné.

6. Závěrem

Vývoj statusové inkonzistence, který jsme v případě ČR popsali, má vzhledem k probíhající společenské transformaci svou logiku. Původně vysoká míra inkonzistence, jev typický pro pozdní socialismus, se snižuje a spolu s tím se zpevňují vazby mezi proměnnými, které tradičně tvoří páteř společenské struktury. Jednoduše řečeno, dochází k postupnému propojování vazeb mezi odpovídajícím vzděláním, zaměstnáním a příjmem. To je bezpochyby jedna ze základních charakteristik vzdalování se systému „byrokratické koordinace“ (Kornai). Podle všeho prochází česká společnost procesem obnovy meritokraticky založeného systému sociální stratifikace.

Naše analýza ukázala, že proces statusové krystalizace zřejmě neprobíhal ve všech segmentech společnosti rovnoměrně, nebo přinejmenším ne všechny společenské skupiny dnes vykazují stejnou míru statusové inkonzistence. Vztahy mezi kompetencemi, zaměstnaneckou pozicí a příjmem mají také své neopominutelné důsledky v oblasti subjektivního sociálního postavení (čím konzistentnější sociální status, tím větší je jeho soulad s percepcí vlastního sociálního postavení) a volebního chování.

Proces krystalizace sociálního statusu, odvozený z proměn sociální struktury, růstu nerovností a změn na trhu práce je však natolik procesem aktuálně probíhajícím, že stále klade několik otázek, na něž není bez většího časového odstupe snadné odpovědět. První z nich je otázka, jak bude celý proces dále probíhat. Zběžné porovnání míry statusové konzistence dosažené v jednotlivých etapách transformace (tabulka 4) s jinými pracemi zabývajícími se tímto fenoménem v západních společnostech [Covello a Bollen 1979: tabulka 2] ukazují, že jsme z tohoto hlediska zřejmě již na srovnatelné úrovni.¹⁶ Také vývoj vztahů mezi jednotlivými proměnnými tvořícími sociální status (tabulka 7) ukazuje, že proces statusové krystalizace s postupující transformací ztrácel svoji původní dynamiku. To může souviset jednak se stabilizací trhu práce, jednak s určitým – a jistě pochopitelným – zpomalením růstu společenských nerovností. Období od roku 1995 bylo zřejmě zároveň poznamenáno jevy, které se velmi pravděpodobně odehrávaly mimo logiku zpevňování stratifikačních vazeb (nárůst příjmů v nejvyšších patrech příjmové hierarchie) a které další krystalizaci sociálního statusu nepřispívaly.

Ze srovnávací analýzy jednotlivých skupin uvnitř naší společnosti vyplynulo, pro které vrstvy je vysoká míra inkonzistence typickým jevem. Napětí mezi vyšším vzděláním a sociálně-ekonomickým statusem na straně jedné a nízkým příjmem na straně druhé se projevuje především mezi úředníky (rutinní nemanuální pracovníci) a odborníky. Minimální míru inkonzistence zaznamenáme u samostatně výdělečně činných. Z hlediska sektorového dosahují nejvyšší míry inkonzistence zaměstnanci veřejného sektoru a státních podniků. Původně jsme odvozovali nutnost růstu statusové konzistence z ekonomické nutnosti, která bude tlačit majitele podniků a firem k silnějšímu důrazu na výkon a schopnosti, nyní můžeme podobnou logiku uplatnit i na různé hospodářské sektory. Je jasné, že uplatnění výkonových principů ve státním sektoru bude ve srovnání se sektorem soukromým podstatně omezenější. Podobně ani růst příjmových nerovností (další výkladový princip růstu statusové konzistence) nedosáhne zřejmě takové míry, jako je tomu v privátních společnostech.

¹⁶ Míra variance vyčerpaná prvním faktorem se u Covella s Bollenem v industriálních společnostech pohybovala od 66 % (Velká Británie) přes 64 % (USA) a 62 % (Nizozemí) až po 59 % (v Kanadě) [Covello a Bollen 1979: tabulka 2].

I přes zaznamenané rozdílnosti uvnitř společnosti bylo však jasně dokázáno, že po celé sledované období míra inkonzistence sociálního statusu klesala. Podobně jako mnozí jiní jsme si položili otázku, jaké důsledky může mít probíhající obnova statusové konzistence. Prvním z nich je rostoucí spojení mezi tím, kam lidé ve společnosti patří, a tím, jak se společensky cítí. Nárůst souvislostí mezi navzájem adekvátním postavením v hierarchii vzdělání, zaměstnání a příjmu vede ke stále se posilující vazbě se subjektivním zařazením lidí na společenském žebříčku. Vynořující se jasné kontury společenské struktury jsou tedy stále silněji spjaty s povědomím o tom, kam člověk ve společnosti patří. Jednoznačnější sociální postavení znamená jasnější (a zároveň také vyšší) subjektivní sebezařazení na společenském žebříčku.

Druhým důsledkem statusové inkonzistence je její promítnutí se do volebního jednání. Doplníme-li tradiční racionální model volebního chování [Downs 1957] spojující pravici s podporou vyšších vrstev a levici s podporou nižších, o statusovou inkonzistenci, vztahy se dále vyjasní. Nejnížší podporu levice najdeme samozřejmě na nejvyšších stupních společenské hierarchie. Nicméně i na vrcholu společenské pyramidy se sklon k volbě levicových stran výrazně mění podle míry vykrytalizovanosti sociálně-ekonomického statusu. Lidé spadající do nejnižší kategorie statusové krystalizace totiž mají při stejném statusu mnohem vyšší šanci volit levici než lidé s maximálně vykrytalizovaným sociálním postavením.

I přes nesporně zajímavé výsledky, které, jak se domníváme, naše analýza poskytla, zůstává stále řada otázek otevřených. Nejpodstatnější z nich se zaměřuje na další vývoj vztahů mezi statusovými proměnnými. Bylo zpomalení statusové krystalizace dáno přirozeným přechodem od „revolučních“ změn k evolučnímu vývoji vztahů mezi statusovými proměnnými, nebo již s definitivní platností došlo k nasycení potřebné míry změn a další vývoj už nelze očekávat? Může (a za jakých podmínek) dojít k inverznímu vývoji a oslabení vazeb, které navzájem spojují vzdělání, zaměstnání a příjem? Dojde v budoucnu k vyrovnání míry statusové krystalizace v jednotlivých společenských vrstvách a hospodářských sektorech, nebo zůstane nevyrovnaný systém odměňování doménou veřejného sektoru? Může z tohoto hlediska uspět případná snaha o racionalizaci veřejného sektoru a posílení výkonových principů odměňování? Projeví se změna vlády ve vztahu statusové inkonzistence a volebního rozhodování?

Končíme tedy otázkami. To snad nejlépe svědčí o tom, že stejně jako probíhá proměna české společnosti, trvají i otázky s ní spjaté. A co víc, s každou odpovědí se objevují nové.

PETR MATĚJŮ vede tým sociální stratifikace v Sociologickém ústavu AV ČR. Od poloviny osmdesátých let se zabývá výzkumem vzdělanostních a sociálních nerovností a profesní a vzdělanostní mobility. Od poloviny devadesátých let rozšířil svůj výzkum o témata objektivní a subjektivní mobility, vztahu mezi sociální třídou a politickou stranou a politických postojů a chování. Publikoval mnoho statí v českých i mezinárodních sociologických časopisech. Je spolueditorem Zprávy o vývoji české společnosti 1989-1998 (Praha, Academia 1998) a knihy Nerovnosti, spravedlnost a politika: Česká republika 1991-1997 (Praha, SLON 1999).

MARTIN KREIDL vystudoval sociologii na Fakultě sociálních věd UK. Od roku 1996 je členem týmu „Sociální stratifikace“ v Sociologickém ústavu AV ČR. Ve svém výzkumu se zaměřuje na souvislosti mezi objektivní a subjektivní stránkou sociální struktury a na vztah sociální struktury a politického jednání.

Reference

- Benoit Smullyan, E. 1944. „Status, Status Types and Status Interrelations.“ *American Sociological Review* 9: 151-161.
- Blalock, H. M. 1966. „The Identification Problem and Theory Building: The case of Status Inconsistency.“ *American Sociological Review* 31: 52-60.
- Blalock, H. M. 1967a. „Status Inconsistency, Social Mobility, Status Integration and Structural Effects.“ *American Sociological Review* 32: 790-801.
- Blalock, H. M. 1967b. „Status Inconsistency and Interaction: Some Alternative Models.“ *American Journal of Sociology* 73: 305-315.
- Blau, P. M., O. D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley.
- Broom, L., F. L. Jones 1970. „Status Consistency and Political Preference: the Australian Case.“ *American Sociological Review* 35: 989-1001.
- Broom, L., F. L. Jones 1977. „Problematics in Stratum Consistency and Stratum Formation: An Australian Example.“ *American Journal of Sociology* 82: 808-825.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics and Equality. Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.
- Covello, V. T., K. A. Bollen 1979. „Status Consistency in Comparative Perspective: An Examination of Educational, Occupational, and Income Data in Nine Societies.“ *Social Forces* 58: 528-539.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row.
- Featherman, D. L., R. Hauser 1977. „Changes in Socioeconomic Stratification of the Races, 1962-1973.“ *American Journal of Sociology* 82: 621-651.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman 1992. „A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status.“ *Social Science Research* 21: 1-56.
- Hartman, M. 1974. „On the Definition of Status Inconsistency.“ *American Journal of Sociology* 80: 707-721.
- Hawkes, G. R., G. A. Guagnano, C. Acredolo, S. A. Hemlick 1984. „Status Inconsistency and Job Satisfaction: General Population and Mexican-American Subpopulation Analyses.“ *Sociology and Social Research* 68: 379-389.
- Headey, B., P. Krause, R. Habich 1995. „East Germany: rising incomes, unchanged inequality and the impact of the redistributive government 1990-1992.“ *The British Journal of Sociology* 46: 225-243.
- Hodge, R., D. Treiman 1968. „Class Identification in the United States.“ *American Journal of Sociology* 73: 535-547.
- Hope, K. 1975. „Models of Status Inconsistency and Social Mobility Effects.“ *American Sociological Review* 40: 322-343.
- Hornung, C. A. 1977. „Social Status, Status Inconsistency and Psychological Stress.“ *American Sociological Review* 42: 623-638.
- Jackson, E. 1962. „Status Consistency and Symptoms of Stress.“ *American Sociological Review* 27: 469-480.
- Jackson, E., R. F. Curtis 1972. „Effects of Vertical Mobility and Status Inconsistency.“ *American Sociological Review* 37: 701-713.
- Kornai, J. 1992. *The Socialist System. The Political Economy of Communism*. Oxford: Clarendon Press.
- Kreckel, T. 1992. *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt/Main: Campus.
- Lenski, G. 1954. „Status Crystallization: A Non-vertical Dimension of Social Status.“ *American Sociological Review* 19: 405-413.

- Lenski, G. 1956. „Social Participation and Status Crystallization.“ *American Sociological Review* 21: 458-464.
- Lenski, G. 1964. „Comment.“ *Public Opinion Quarterly* 28: 326-330.
- Lenski, G. 1967. „Status Inconsistency and the Vote: A Four Nation Test.“ *American Sociological Review* 32: 298-301.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Machonin, P., M. Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci*. Praha: SLON.
- Matějů, P. 1986. „Vzdělání – mzda – životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně.“ *Sociologický časopis* 22: 599-614.
- Matějů, P. 1997. „Objektivní mobilita, subjektivní mobilita a životní šance v postkomunistické Evropě.“ *Pracovní texty projektu Sociální trendy* 1/1997. Praha: SoÚ AV ČR.
- Matějů, P. 1998. „Sociální mobilita a změny v životních šancích.“ Pp. 156-181 in *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*, ed. by Jiří Večerník a Petr Matějů. Praha: Academia.
- Matějů, P., M. Kreidl 1998. „Rekonstrukce sociálního statusu.“ *Pracovní texty projektu Sociální trendy* 3/1998. Praha: SoÚ AV ČR.
- Mitchell, R. E. 1964. „Methodological Notes on the Theory of Status Crystallization.“ *Public Opinion Quarterly* 28: 315-325.
- Róbert, P. 1990. „Status Inconsistency Theory and Social Mobility Analysis.“ Pp. 67-90 in *Social Reproduction in Eastern and Western Europe. Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences; Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences.
- Rush, G. B. 1967. „Status Consistency and right-wing Extremism.“ *American Sociological Review* 32: 86-92.
- Řeháková, B., K. Vlachová 1995. „Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?“ *Czech Sociological Review* 3: 137-155.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1972. „Causes and Consequences of Higher Education: Models of Status Attainment Process.“ *American Journal of Agricultural Economics* 54: 851-861.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1975. *Education, Occupation and Earnings*. New York: Academic Press.
- Slomczynski, K. 1995. „Formation of Class Structure under Conditions of Radical Social Change: An East European Experience.“ Paper Prepared for the Second Seminar on Middle Classes in Comparative Perspective: East & West. Tallinn, Estonia, October 12-15, 1995.
- Sorensen, A. B., A. L. Kalleberg 1994. „An Outline of the Theory of Matching of Persons to Jobs.“ Pp. 362-369 in *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective*, ed. by David Grusky. Boulder: Westview Press.
- Sorokin, P. 1927. *Social Mobility*. New York: Harper and Brothers.
- Večerník, J. 1996. *Markets nad People. The Czech Reform Experience in a Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury.
- Večerník, J. 1998. *Občan a tržní ekonomika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Whitt, H. P. 1983. „Status Inconsistency: A Body of Negative Evidence or a Statistical Artefact?“ *Social Forces* 62: 201-233.
- Wilson, K. L. 1979. „Status Inconsistency and the Hope Technique I.: The Grounds for Resurrection.“ *Social Forces* 57: 1229-1247.
- Zucher, L. A., K. L. Wilson 1979. „Status Inconsistency and the Hope Technique II.: A Linear Hypothesis About Status Enhancement, Status Detraction, and Satisfaction with Membership.“ *Social Forces* 57: 1248-1267.